

ביקורות ספרים

זיגמונט באומן. **מודרניות והשואה**. תל אביב: רסלינג, 2013. 337 עמודים

יהודה שנהב*

מאז 1945 התגוששו בחקר השואה שתי תפיסות אנליטיות מרכזיות: "אינטנציונלית" ו"פונקציונלית". הראשונה התמקדה בכוונות, בשנאה הגזעית או באנטישמיות של המנהיגות הנאצית, כיסודות המניעים את מעשה ההשמדה ובעיקר את בחירת הקורבנות (גולדהגן, 1996; פרידלנדר, 1997). השנייה התמקדה במבנה הפוליטי והאדמיניסטרטיבי של מדינת הטרור הנאצית: בצורתו המוקצנת ביותר, "הפתרון הסופי" (Endlösung) הושג לא באמצעות תכנית אב מקדימה, אלא בדרך מפותלת, עקב בצד אגודל, שבה היה תפקיד מרכזי לביורוקרטיה ולאדמיניסטרציה הנאצית (הילברג, 2002א, 2002ב; Schleunes, 1970).¹ שתי התפיסות הללו חפפו במידה רבה את האבחנה הלגאלית-היסטוריוגרפית שבין משפט אייכמן למשפטי נירנברג. כפי שהראה נתן שניידר, הקטגוריה האוניברסלית של "פשעים נגד האנושות", שהפציעה במשפטי נירנברג (לאחר 1945), נשמטה ממשפט אייכמן (1961) והחלפה בקטגוריה של "פשעים נגד העם היהודי".² היסוד האוניברסלי נדחק לשוליים לטובת תפיסה פרטיקולרית-אינטנציונלית-יהודית שהייתה מקובלת על רוב חוקרי השואה בישראל עד שנות התשעים של המאה הקודמת.

מי שהצליחה לקבע בתודעה הציבורית את התפיסה הפונקציונלית-אוניברסלית שאליה משתייך באומן היא חנה ארנדט, שחוללה סערה בעולם היהודי בספרה *אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע* (2000). ארנדט הרכיבה את המשקפיים האוניברסליים של משפטי נירנברג כדי להתבונן במשפט אייכמן והצרה על המשגה הפרטיקולרית המצמצמת שלו. היא ביקרה בחריפות את כתב התביעה של גדעון האוזנר, שביקש להוכיח שאייכמן הוא חיית אדם, סדיסט או אנטישמי קיצוני. במקום זאת הציעה להתמקד במבנה מכונת ההשמדה הנאצית ואף טענה בספטמבר 1963, במכתב למרי מקארתי,³ שמעשה ההשמדה כשלעצמו היה חשוב יותר מן האנטישמיות, וכי ההשמדה לא הייתה מסתיימת גם אם לא היו נותרים עוד יהודים להרוג. טענתה של ארנדט על "הבנאליות של הרוע" - שנסענה על עבודתו המונומנטלית של ראול הילברג, שטבע

* החוג לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

1 לסקירה מאירת עיניים על ההקשר ההיסטוריוגרפי של *מודרניות והשואה* אני ממליץ בחום על הקדמתו של עמוס גולדנברג למהדורה העברית של הספר. הספר מתפרסם בעברית באיחור של עשרים שנה, ולפרק זמן זה השפעה על אופן התקבלותו. בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת הייתה הגישה הפונקציונלית בשיאה, ואיתה גם הפרשנות המצמצמת של ארנדט. פרק מן הספר התפרסם בעברית כבר ב-1996 בכתב העת *תיאוריה וביקורת* (באומן, 1996); ראו שם את הקדמתה של אדריאנה קמפ, העוסקת בשאלות המוסריות הנגזרות מטענותיו של באומן.

2 ראו נתן שניידר, הקדמה להילברג (2002).

את המונח "פושעי שולחנות הכתיבה" - הפכה לפרדיגמטית בתחום של חקר ג'נוסייד³. בתחום הסוציולוגיה של המוסר היא נתפסת כהסבר הסוציולוגי הראשון לרוע, לא כמושג תיאולוגי של שכר ועונש, ולא כתוצר של מבנה אישיות מופרע, אלא כפרקטיקה חברתית שמקורה ב"אנשים רגילים". ספרה של ארנדט הצמיח כמה עבודות יסוד במדעי החברה בשנות השבעים של המאה ה-20, וביניהם מחקרי הציות המפורסמים של סטנלי מילגרם.

ספרו של באומן התעצב בתוך המסורת האוניברסלית ועיצב אותה במידה רבה. הוא בוחן את הביורוקרטיה של מנגנון ההשמדה כחלק מטענה רחבה יותר על הפתולוגיות של המודרניות. כך הוא מנסח זאת: "השואה לא הייתה בעיה יהודית גרידא, ולא הייתה אירוע בהיסטוריה המודרנית בלבד. השואה נולדה ובוצעה בחברתנו הרציונאלית והמודרנית, בנקודת השיא של הציביליזציה שלנו ובפסגת הישגיו התרבותיים של האדם, [ולכן] היא בעיה של החברה הזו, של הציביליזציה הזו ושל התרבות הזו" (עמ' 58). לכן טוען באומן ש"השואה יכולה לומר על מצב הסוציולוגיה יותר ממה שהסוציולוגיה במצבה הנוכחי יכולה להוסיף לידע על השואה" (עמ' 68). הוא מנסח את הפתולוגיות של המודל הווריאני על הרציונליות וטוען כי "האור ששופכת השואה על הכרת הרציונאליות הביורוקרטית הנו מסנוור במיוחד לאחר שמבינים באיזו מידה עצם הרעיון של פתרון סופי נבע מהתרבות הביורוקרטית" (עמ' 81). התרבות הביורוקרטית הרציונלית, הוא טוען, שימשה בית גידול מתאים לרעיון השואה, לפיתוחו ולמימושו, ברוחה של הרציונליות האינסטרומנטלית וצורת המיסוד הביורוקרטית-המודרנית שלה. באומן מתמקד בשני עקרונות שאפיינו, לטענתו, את הביורוקרטיה הנאצית: (א) תרבות חזקה של רציונליות אינסטרומנטלית המוגדרת על ידי מטרות ברורות, קשר בין מטרות ואמצעים ויכולת ניבוי גבוהה. באומן הניח שיעילות ויכולת תכנון וניבוי הן חלק אינהרנטי של הביורוקרטיה הנאצית; (ב) נתק בין מטרות לאמצעים. נתק זה הוא תוצאה של חלוקת עבודה מפותחת וההחלפה של ערכים מוסריים בערכים אינסטרומנטליים. את ההשמדה הוא מייחס לעוצמתה של הרציונליות האינסטרומנטלית בתרבות המודרנית, ושולל את האנטישמיות כמשתנה מסביר מרכזי.

מודרניות והשואה, יחד עם ספרים רבים אחרים שפרסם באומן על המודרניות⁴, הפך לטקסט מצוטט מאוד. הוא תורגם לעשרים שפות והפך למודל הפרדיגמטי של רוע שמוצר על ידי הביורוקרטיה הרציונלית. אחריו התפרסמו עבודות חשובות כמו *אנשים רגילים* (בראונינג, 2004) שתורגם לעברית, ועבודות מחקר בכתבי עת סוציולוגיים שהשתמשו בתיאוריות של ארגונים על מנת לתאר את אושוויץ כמפעל חרושת ולפרוט לפרטים את הפתולוגיות של הרציונליות האינסטרומנטלית, הרוטיניזציה הארגונית, חלוקת העבודה, חישובי עלות-תועלת, התרבות הארגונית וההמרה בין מטרות לאמצעים. כל אלו, לטענתו של באומן, הם מאפייני הבנאליות של הרוע, כפי שפירשה אותה חנה ארנדט.

האם ארנדט הייתה מסכימה עם הפרשנות שלו לבנאליות של הרוע? פעם חשבתי שכן. היום,

3 ספרה של ארנדט לא תורגם לעברית עד שנת 2000. ספרו של הילברג, *השמדת יהודי אירופה*, שהיה הבסיס לחלק מטענותיה של ארנדט, לא תורגם עד שנת 2013. שניהם נדחו בעבר לפרסום על ידי מרכז יד ושם. פרק מספרו של הילברג *הגדרה מתוקף צו* התפרסם בשנת 2002 בכתב העת *תיאוריה וביקורת* (הילברג, 2002).

4 שלושה מבין ששת ספריו של באומן שתורגמו לעברית עוסקים ישירות במודרניות: *גלובליזציה - ההיבט האנושי* (2002), *אהבה נזילה* (2007) ו*מודרניות נזילה* (2007).

ממרחק של שנים, אני מאמין שבאומן העניק פרשנות מצמצמת מדי לתפיסת הבנאליות של הרוע. ארנדט לא ראתה את הבנאליות של הרוע במנותק משאלת הגזע. היא לא ראתה לנגד עיניה ביורוקרטיה רציונלית שהתהפכה על ראשה, אלא ביורוקרטיה הנסמכת באופן מוצהר על יסודות גזעיים, המאפשרים שימוש במנגנוני שליטה דספוטיים, לא רק שלטון החוק. הפרשנות המצמצמת של באומן את ארנדט קשורה לשימוש המצמצם שלו במודל הרציונלי של ובר. הוא התמקד בפתולוגיות של הביורוקרטיה הרציונלית והחמיץ את העובדה שארנדט ראתה בביורוקרטיה הנאצית, וגם בזו האימפריאלית, שילוב מודרני של גזע וביורוקרטיה. היא ראתה בהן קטגוריות תיאורטיות והיסטוריות הצומחות בד בבד עם המודרנה. באומן, שלא כארנדט, מפרש את המודל הוובריאני על פי המתווה האירופי, כאילו שלושת הסוגים של השליטה⁵ (כריזמטית, מסורתית, לגאלי-רציונלית) הם שלבים היסטוריים עוקבים היוצרים רצף של לגיטימציה פוליטית. אולם ובר עצמו מבחיר שהשליטה הביורוקרטית היא שעטנו של יותר מטיפוס אידיאלי אחד. משום כך, המודל של הביורוקרטיה כמכונה רציונלית המבוססת על החוק (או על סטייה מן החוק בחסות החוק) אינו תואם את המודל הנאצי במלואו. לניתוח מצבים של שליטה לגאלי-דספוטי, כמו במודל הנאצי, הוא הציע את המודל הביורוקרטי של האימפריות הקדומות (כמו הסינית, ההודית, העות'מנית), שאותו כינה "ביורוקרטיה פטרימוניאלית", כזאת שמפעילה לצד החוק גם שיטות דספוטיות מסורתיות. ארנדט גרסה שאין לנתק את השיטות הללו מן ההיסטוריה של האימפריאליזם החדש או מן ההיסטוריה של הביורוקרטיה, כפי שהראתה ב"סודות הטוטליטריות" (2010).

באומן מחמיץ את הפרשנות המורחבת של ובר ושל ארנדט, ואת המודל של ביורוקרטיה פטרימוניאלית, הפועלת על פי רגולציות גזעיות. במקום זאת, הוא הצמיד לה את המודל של הרציונליות האינסטרומנטלית, ולתנועה הדיאלקטית שלה ככשל של המודרניות. בהקשר האירופי נתפסת הביורוקרטיה כמנותקת מגזע. האלימות והרוע שהיא מייצרת נובעים מן התוצאה הבלתי צפויה של הפעולה האנושית והפיכת המכונה הרציונלית לאי רציונלית. טענה זו הועלתה כבר על ידי אסכולת פרקפורט (הורקהיימר, 2009; הורקהיימר ואדורנו, 2002) שהזהירה מן הרציונליות האינסטרומנטלית ההופכת אמצעים למטרות ופועלת בעילות, בסטנדרטיזציה ובאדישות מוסרית.

יש להודות: לארנדט הייתה תרומה לפרשנות המצמצמת של הרציונליות האינסטרומנטלית, בין השאר בשל הבחירה שלה בכותרת המשנה "דו"ח על הבנאליות של הרוע", מושג שמופיע רק בסופו של הדוח אבל אינו חלק אינטגרלי ממנו. אין ספק שהתזה על הבנאליות של הרוע מצויה שם, אולם הקריאה בספרה *אייכמן בירושלים* במנותק מעבודת הענק שלה *יסודות הטוטליטריות* מטשטשת את ההקשר האימפריאלי שמצוי בספר ואת הקשר בין אימפריאליזם להשמדת עם. למשל, מחקרים מאוחרים הראו שלא המשטר הנאצי היה זה שהמציא את המושגים הגרמניים *Lebensraum* (מרחב מחיה), *Konzentrationslager* (מחנה ריכוז) או *Endlösung* (פתרון סופי) וכי הם התפתחו כבר בתחילת המאה העשרים בימי השלטון הקולוניאלי בנמיביה, והיו גם חלק מן המקורות לחוקי נירנברג (וייס, 2008).

שאלת הגזע, המרכזית לתפיסת הביורוקרטיה של ארנדט, אינה מרכזית אצל באומן, וככל שהיא מוכללת בניתוח, המושג מתחבא מאחורי הצירוף העמום "אי-רציונליות". עם כל החשיבות של

5 "שליטה" (domination, herrschaft) ולא "סמכות" כפי שתורגם על ידי אייזנשטדט בעקבות פרסונס.

פרשנות זו, בעיקר לזמנה (1989), היא מחמיצה את החיבור בין ביורוקרטיה, אימפריאליזם וגזע בעבודתה של ארנדט על הבנאליות של הרוע. אף שהפונקציונליזם תואם את המודל הוובריאני-הרציונלי וגם את אי הרציונליות שלו, ארנדט מדגישה דווקא את היסודות הגזעיים שבבסיס הביורוקרטיה הטוטליטרית (או האימפריאלית) ואת הגחמתיות שלה ביחס לנתיניה. אחת מתכונותיה של הביורוקרטיה האימפריאלית היא שאינה שקופה, היא פועלת תחת חקיקת חירום, ומפעילה שיטות שליטה היברידיות אנדמיות לביורוקרטיות המעוצבות על פי היררכיות גזעיות. משום כך, בדוח מרחיבה ארנדט את גבולות המודל הרציונלי של ובר ומהפכת אותו על ראשו.

באומן מודה שספרו *מודרניות והשואה* נכתב לאור הניסיון האירופי בלבד. ארנדט ראתה גם את הניסיון מעבר לים. בניגוד למה שטענו תומכיה מן השמאל בישראל, היא לא הציעה מודל בנאליות של רוע המנותק מהקשר גזעי. ובניגוד למה שטענו מבקריה בחקר השואה, ארנדט לא התעלמה משאלת האנטישמיות, אלא עיגנה אותה בקטגוריה רחבה יותר של גזע ושנאה גזעית. ההתעלמות מן ההשפעה האימפריאלית על מעשי הזוועה של המאה העשרים אינה ייחודית לבאומן אלא היא חלק מתופעה שיטתית יותר של התעלמות מן ההקשר האימפריאלי והרלוונטיות שלו למחשבה הפוליטית האירופית והפולמוס המתגבש ומסתבך על השואה.

מקורות

- ארנדט, ח' (2000). *איימנן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע*. תל אביב: בבל.
- (2010). *יסודות הטוטליטריות*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- באומן, ז' (1996). *מודרניות ושואה: על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון ההשמדה*. תיאוריה וביקורת, 21, 125-146.
- (2002). *גלובליזציה - ההיבט האנושי*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2007). *אהבה נזילה*. ירושלים: מאגנס.
- (2007). *מודרניות נזילה*. ירושלים: מאגנס.
- בראונינג, כ' (2004). *אנשים רגילים*. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- גולדהגן, ד"י (1996). *תלינים מרצון בשירות היטלר: גרמנים רגילים והשואה*. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- הורקהיימר, מ' (2009). *ליקוי מאורות התבונה*. ירושלים: שלם.
- הורקהיימר, מ' ואדורנו, ת"ו (2002). *דיאלקטיקה של הנאורות*, פרק ראשון: מושג הנאורות. *מטפורה*, 5, 41-42.
- הילברג, ר' (2002). *הגדרה מתוקף צו*. תיאוריה וביקורת, 21, 35-46.
- (2002). *השמדת יהודי אירופה*. תיאוריה וביקורת, 31, 21-27.
- וייס, י' (2008). *הגזעתם של היהודים: אנתרופולוגיה היסטורית של חוקי נירנברג*. בתוך י' שנהב וי' יונה (עורכים), *גזענות בישראל* (עמ' 186-200). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- פרידלנדר, ש' (1997). *גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933-1939*. תל אביב: עם עובד.
- Schleunes, K.A. (1970). *The twisted road to Auschwitz: Nazi policy toward German Jews 1933-1939*. Chapel Hill: University of Illinois Press.